

УДК 94(477)«1920/1930»

**ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ У ПОВСЯКДЕННОМУ
ЖИТТІ ЧЕСЬКОЇ МЕНШИНИ РАДЯНСЬКОЇ
УКРАЇНИ (20–30-І РР. ХХ СТ.)****LABOR ACTIVITY IN THE EVERYDAY LIFE
OF THE CZECH MINORITY OF SOVIET UKRAINE
(1920–1930-IES)****Чуян І. Л.,**

аспірантка кафедри історії та археології
слов'ян, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна),
e-mail: kafedra_slovjan@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-6328-6902

Chuyan I. L.,

Postgraduate Student, History and
Archeology Department National Pedagogical
Dragomanov University (Kyiv, Ukraine),
e-mail: kafedra_slovjan@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-6328-6902

Досліджується повсякденна виробнича діяльність чеської меншини радянської України упродовж 1920–1930-х рр. Розглядаються сфери та регіональні особливості трудової активності українських чехів. Зокрема, аналізується участь чехів у таких галузях сільського господарства як хліборобство, хмелярство, садівництво, тваринництво. Характеризуються методи виробничої діяльності чеських селян. Встановлюється ступінь залучення чехами технічних інновацій до різних галузей традиційного сільськогосподарського виробництва. Розглядається трансформація трудової діяльності чеської меншини УСРР після запровадження колгоспної системи організації праці на селі.

Ключові слова: чехи, Україна, виробнича діяльність, сільське господарство, хмелярство, повсякденність, колгосп.

The daily work activity of the Czech minority of Soviet Ukraine during the 1920s–1930s is investigated. The spheres and regional peculiarities of the work activity of Ukrainian Czechs are considered. In particular, Czechs are analyzed in the fields of agriculture such as agriculture, hops, horticulture, and animal husbandry. The methods of production of Czech peasants are characterized. The degree of attraction of technical innovations by Czechs to different branches of traditional agricultural production is established. The transformation of the work of the Czech minority of the Ukrainian SSR after the introduction of the collective farm system of labor organization in the countryside is considered.

Keywords: Czechs, Ukraine, industrial activity, agriculture, hops, routine, collective farm.

Початок сільського господарювання чехів в Україні, видався досить важким. Найчастіше колоністам дісталася земля не вищого гатунку, а часом і зовсім погана. Земля, яку придбали чехи, була здебільшого непридатна до сільського господарства – болотяна, лісова або досить виснажена. Оскільки чехам бракувало первинного капіталу для колонізації, вони не були в змозі придбати необхідний реманент. Але вперта праця та інтенсивні форми хліборобства поволи надали можливість чехам поставити свої господарства на дуже високий рівень [13, с. 116]. Як і німці, волинські чехи проводили громадські меліоративні роботи, проявляючи здатність до кооперування і дивуючи цим місцевих мешканців, упевнених у неродючості ґрунтів, якими володіли колоністи [7, с. 122].

Якщо на Поліссі чехи зіткнулися з багатьма пережитками патріархального побуту, що певною мірою уповільнило їх господарську діяльність, то на Півдні України, де мав місце більш високий

рівень розвитку продуктивних сил та існували більш інтенсивні контакти з навколишнім населенням, зокрема німецькими колоністами, представники етноспільноти досягли значних успіхів у веденні сільського господарства [8, с. 176]. Та все ж господарське облаштування усіх чеських поселень характеризувалося високою продуктивністю, застосуванням прогресивних знарядь праці та агротехніки [15, с. 202]. А вже прикметною ознакою чеського селянина була надзвичайна працьовитість, що поєднувалася із схильністю до комерційної діяльності, яку той одразу розпочинав розвивати після налагодження господарства [7, с. 124].

Під час революції та економічної руїни велика кількість безземельних чехів, що zostалися без засобів існування, поверталася з міст до рідних сіл, вимагаючи тут собі землі, чим ускладнювали й без того тяжке життя мешканців чеських поселень [13, с. 127].

На початку 1920-х рр. господарства чеських сіл в Східній Волині занепали унаслідок політики «воєнного комунізму». Це стосувалося, переважно, хмелярства, яке було головним джерелом їх процвітання. А вже більшовики у селян без компенсації або за знецінені українські чи радянські гроші примусово вилучали продукти харчування та фураж, реквізували коней, вдавалися до набору в армію молодих чоловіків, багато з яких не повернулося додому або втратило працездатність [16, с. 292]. Більшовики скасували приватну власність на землю та спершу заборонили використання найманої праці, тому фермеру дозволялося використовувати лише стільки землі, скільки необхідно було для мінімального забезпечення власної сім'ї [17, с. 59].

Після впровадження непу в Україні чехи почали розширювати посівну площу, щоб не лише забезпечити себе продуктами харчування рослинного походження, а й відновити кількість і якість поголів'я. Чеські селяни після розподілу поміщицької землі упродовж кількох років досягли значних успіхів [13, с. 59]. Варто зауважити, що земельні наділи чеських господарів, на відміну від українських, не зменшувалися, оскільки не розподілялися міжспадкоємцями. Землю отримував старший син, який зобов'язувався виплатити певні грошові суми решті спадкоємцям. Молодші сини чеського селянина, яким не випало бути хліборобами зазвичай вивчали різні ремесла. Вони формували контингент безземельних ремісників у своєму селі, але частіше влаштовувалися на фабрики, в майстерні, різні підприємства по містах України. Завдяки такому порядку успадкування чеське господарство не послаблювалося, а навпаки, розвивалося далі та міцнішало [13, с. 115]. Багато чехів–господарів мали й обробляли 40, а часом і більше десятин землі. Джерела засвідчують, що унаслідок цього чеське населення Шепетівської округи жило краще, ніж представники всіх інших національностей цієї адміністративно–територіальної одиниці [13, с. 59]. Проте, не скрізь чехи були забезпечені землею належним чином.

Так, у чеських поселеннях Одещини землі було недостатньо для нормальної життєдіяльності. Однак, незважаючи на «земельний голод», Народний комісаріат землеробства продовжував переселяти на ці території представників інших національностей [16, с. 351].

Господарства чеських селян швидко оговталися від шкоди, заподіяної війною та революційним лихоліттям, чехи оновлювали пошкоджені плантації хмелю, сільськогосподарські надлишки вигідно продавали на ненасичений ринок, а отримані прибутки інвестували. Вже у 1926 році в Україні налічувалося 2965 чеських господарств, у тому числі в Східній Волині – 711, в Коростенській окрузі – 428, Бердичівській – 402, Шепетівській – 312. Продаж хмелю забезпечували хмелярські кооперативи та Хмелярське товариство в Житомирі. Ґрунти на Східній Волині були родючими, тому велику увагу було приділено також вирощуванню пшениці. Урожай на полях місцевих чеських фермерів перевищив врожай навколишніх селян на 30–50% [16, с. 293]. Основними зерновими культурами, які вирощували чехи Одещини та мешканці Чехограда, що на Мелітопольщині були пшениця, жито, овес, ячмінь. На території Чехоградської сільради знаходилося три млини. Один – тепловий, два – вітряні [16, с. 349].

Значні успіхи, яких чехам вдавалося досягати в обробітку землі, пояснювалися активним залученням у сільськогосподарське виробництво досягнень аграрної науки. Вже невдовзі після свого переселення до України чехи розпочали відновлювати та доповнювали власні сільськогосподарські знання читанням спеціальних періодичних видань, зокрема, часопису «Чеський рільник», що був особливо поширений серед чеського населення Волині. Чехи охоче запроваджували різноманітні технічні новинки та аграрні нововведення [13, с. 116]. Так, щоб забезпечити гарний урожай чехи удобрювали поля гноєм. За подвір'ями під гноївку було відведено спеціальне місце, де упродовж зими збиралася гора гною, який весною вивозили на поля возами [10]. Чеські господарства порівняно з місцевими українцями мали більш різноманітні сільськогосподарські знаряддя праці. У сільськогосподарському виробництві ними використовувалися здвоєні залізні плуги, залізні борони, культиватори тощо [1, с. 104]. Як наслідок, чех обробляв протягом дня дві десятини землі, а український селянин – півдесятини. На Півдні України поряд з новими використовувалися деякі традиційні знаряддя праці, пристосовані до місцевих умов (молотильна дошка – диканя, кам'яний коток для обмолоту та інші) [8, с. 177]. Ще до приходу більшовиків до влади чеські селяни розпочали використовувати у сільському господарстві машинну силу, яка набагато прискорювала виконання необхідних робіт та значно полегшувала працю. Примітивна техніка ручної роботи як от віяння лопатою, сіяння вручну, жатка серпом, молотьба ціпом дедалі частіше видавалася пережитком минулого, адже дедалі

більша кількість господарів сіяли сівалками, жали жниварками, молотили молотарками, що їх приводив у рух двигун або трактор [4, с. 113]. Поширеною була форма спільного використання сільськогосподарських машин. На початку 1920-х рр. за постачання сільськогосподарської техніки українським чехам взялася Чехословацька республіка. У листопаді 1923 р. між чехословацьким і радянським урядами було укладено договір про експорт для чеської меншини СРСР з Чехословаччини сільськогосподарських машин. Спершу у кредитній акції взяли участь волинські чехи, які купували сільськогосподарські машини у розстрочку на п'ять років [17, с. 59]. Для успішного економічного розвитку, у рамках проекту чеського представництва в СРСР, Богемці на Миколаївщині теж було запропоновано під п'ятирічний безвідсотковий кредит придбати у Чехословаччині сільськогосподарські машини. Перші машини надійшли в 1928 р. Однак це виявилася стара, зламана техніка, якій бракувало запчастин [3, с. 126]. Про значні здобутки чехів на ниві удосконалення аграрного виробництва свідчать результати обстеження у середині 1920-х рр. поселення Вишеград на Київщині. Обслідувач з прізвищем Лангер констатував, що «сільське господарство в цій колонії поставлене зразково, що викликає заздрість у російських і українських селян» [16, с. 408].

Широке застосування техніки та раціональний розподіл праці між членами родини давали можливість господарям-колоністам обходитися без найманої праці. Наймали батраків лише ті господарі, які мали багато землі, невелику сім'ю, або малих дітей [1, с. 104]. У стосунках з найманими робітниками (незалежно від їх національності) чехи поводили себе демократично. Свідченням цього була спільна трапеза після виконання наймитом поставлених завдань [7, с. 124].

Із особливою старанністю займалися чеські поселенці садівництвом. Відомо, що чехи завезли в Україну із своєї батьківщини багато цінних високоплодових сортів фруктових дерев, зокрема груш – якубки, леновки, козачки, ваявки та інші. Порівняно з оточуючими господарствами серед чехів питомою площею садових ділянок була більшою [8, с. 177]. У великих господарствах сади охоплювали 5 га землі. Вони були прикрасою чеських колоній, фруктові дерева (яблуні, груші, сливи, вишні, черешні, волоські горіхи) висаджувалися в обійсті навколо будинку. Турбуючись про чистоту сортів, поселенці створювали розсадники [14, с. 21]. Відсутність повноцінних садків у чеському поселенні Малинівка дивувала сучасників. Однак, такий стан речей пояснювався тим, що місцеві чехи не планували тут постійно жити. Вони напередодні Першої світової війни взяли у тимчасове користування землю, яка після її закінчення, за збігом обставин потрапила у власність орендарів [9, с. 114]. Тому посажені фруктові дерева станом на 1920-і рр. були ще надто малими. Поряд із садівництвом, важливою статтею прибутків чехів було городництво. Як і продукція садівництва,

городини (капуста, цибуля, рання картопля, часник) вирощувалася для власного споживання, а надлишок реалізовувався на базарах. Садівництво та городництво в чеських господарствах складало 8–12% прибутків. Існували чеські господарства, які не мали орної землі, а лише сад, город і пасіку [14, с. 21].

Як уже було зазначено, чехи Східної Волині за радянської влади продовжували використовувати значні земельні наділи для вирощування хмелю. Найбільш сприятливими для продажу хмелю виявилися 1924–1925 рр. Тоді пуд хмелю коштував 230 карбованців [9, с. 114]. За відносно незначного докладання зусиль чехи отримували великі прибутки. Отримані кошти найбільш підприємливі селяни використовували для подальшого розвитку хмелярства, а решта віддавала на зберігання до ошадних кас [12, арк. 81]. Як наслідок, у регіоні розпочала зростати кількість заможних чеських господарств. Проте встановлені державою низькі закупівельні ціни на цю сільськогосподарську культуру упродовж 1928–1929 рр. позбавили чехів прагнення розвивати хмелярство. У зв'язку із створенням владою несприятливих умов для розвитку товарного вирощування хмелю колектив хмелярського кооперативу Бобровської ферми, що налічував 30 осіб восени 1929 р. вирішив переорати половину земельної площі, що була відведена для вирощування технічної культури [9, с. 113].

Чехи займалися тваринництвом. У більшості чеських селянських господарств худоба була на стійловому утриманні. Годували її картоплею, відходами від цукрового та пивного виробництва, а також спеціально вирощували на корм худобі багаторічні трави. Набагато більше, ніж молочної худоби, було в колоністів високопродуктивних беконних порід свиней. Цих тварин мало кожне господарство [1, с. 104]. До тваринницької діяльності приазовських чехів належало розведення овець та кіз.

Однією з головних галузей тваринництва приазовських чехів було розведення великої рогатої худоби, головним чином молочної. Місцеву сіру породу, яка вирізнялася великим зростом, вагою, силою, здатністю до відгодовування та добре переносила чуму, чеські колоністи, як і решта мешканців регіону, схрещували з угорською, сірою італійською, французькою, романіольською, англійською, вестермаршською породами [5, с. 12]. У часи непу Чехоград став відомим у районі завдяки виробництву високоякісного бекону, який переважно йшов на експорт [2, с. 121]. Чехи с. Ядвоніно на Волині, маючи значні площі сіножатей, переважно займалися тваринництвом. Пасовиська були поділені на секції, у яких по черзі випасали худобу чехи та німці. На пасовищах знаходилися викопані криниці, а біля них стояли дерев'яні корита для води. Тримали по декілька дійних корів. У кожній хаті був сепаратор, із переробленого молока виробляли масло, яке продавали у місті. Прокидалися о другій чи третій годині ночі, запрягали коней, вантажили на фаєтон масло і везли до Славути, де здавали євреям [10].

Серед домашньої птиці найбільш розповсюджені у господарствах чехів були кури та гуси.

Вже на початку ХХ ст. у більшості прогресивних селянських господарств, зокрема у чеських, з'явилися привезені німцями–колоністами коні нормандської та фрісландської порід. Завдяки схрещуванню їх з місцевими породами виник тип німецького наполовину чорного робочого коня [5, с. 12]. Таким чином, німецького «пулинського» рудого коня чехи перетворили на власну породу, пристосовавши не тільки для тяжкої праці в полі, а й для їзди [7, с. 123]. Менш розповсюдженими були гірські й степові породи коней, завезені з Кримського півострова [5, с. 12].

Колективізація не відповідала приватно-власницькій ініціативі, господарським практикам і моральним принципам чеського селянина. Тому усупільнення землі принесло йому великі страждання. Про характер ставлення колгоспників до колективної праці на усупільненій землі свідчать спогади однієї чешки: «Наступили 30–і рр. ХХ ст., почалася насильницька колективізація. Біля мого дідуся, який шив взуття, завжди збиралися люди, тому бабуся з чоловіком чули різні думки з цього приводу і вирішили подати заяву про вступ до колгоспу. Але наступного дня бабуся почула від найбільш ледачої жінки в селі слова: «Добре, що Йосипівна йде у колгосп – буде працювати, а ми відпочивати і танцювати» [6, с. 167].

Попри механізацію сільського господарства, яка мала супроводжувати колективізацію, щойно утворені колгоспи були позбавлені необхідного обладнання, не вистачало механічних пристроїв, знарядь праці та господарських споруд. Спершу в колгоспах панував хаос, що стало наслідком величезних матеріальних втрат. Чехи не бажали працювати на державу, а тому виявляли нездатність управляти великими господарствами [16, с. 294].

Унаслідок колективізації чехи втратили свою економічну перевагу. Попри існуючі негаразди, неефективність та невдоволення чеські колгоспи у порівнянні з українськими все ж мали кращі результати. На Східній Волині широко відомим був завод у Вільшанці, де вирощували зернові, хміль та цукрові буряки. У ньому був свій молокозавод, броварня, м'ясний цех та з 1933 р. електростанція. До зразкових колгоспів належали господарства в селах Чеська Крошня, Висока та Івановичі. Чеські селяни, які мали досвід роботи з сільськогосподарською технікою, легко засвоювали складні технології та швидко навчалися, з них вийшло багато спеціалістів сільського господарства: трактористи, комбайнери, ремонтники, зоотехніки, агрономи, економісти і ветеринари. Чеські колгоспи (Висока, Вільшанка, Околек) приймали участь у виставках досягнень народного господарства. Й. Цвирк з Околека став Героєм Соціалістичної Праці СРСР [16, с. 295]. У Богемці, після ліквідації індивідуальних селянських господарств і насильницької колективізації, було створено колгосп «Червоний прапор» [16, с. 352]. У Чехограді вже наприкінці 1920–х рр. знаходилося кілька артілей і колгоспів, серед яких

найчисленнішими були «Моравія» і «Прукопник» [16, с. 349].

У 1930–х рр. у Чехоградській сільраді знаходилася МТС (машинно–тракторна станція). На початку роботи МТС організація праці перебувала на невисокому рівні. Робітники не мали спеціальної технічної підготовки. Стан організації громадського харчування на МТС був недостатнім. Не кращим було і технічне забезпечення, частина машин мала недоброякісні двигуни, що негативно позначалося на роботі МТС. Більшість відремонтованих машин виявлялися неробочими, інші ж – зовсім не підлягали ремонту. Наприклад, унаслідок недоброякісного ремонту молотарки, після її одноденної роботи сталася поломка. Молотарка повністю вийшла із ладу. У зв'язку з подіями, що склалися, була зроблена зміна керівного складу МТС і через деякий час робота була налагоджена [2, с. 121–122].

Під час колективізації общинні структури і звичай усувалися, сімейні наділи і велика рогата худоба примусово «об'єднувалися». У колгоспах запроваджувалася індустріальна форма організації праці: на чолі перебував голова, який фактично призначався владою; той визначав керівників бригад [3, с. 154]. Попри знищення радянською владою заможного прошарку селянства, керівне ядро колгоспів формували вцілілі досвідчені кооператори з «дореволюційним стажем», яким дивом вдалося уникнути репресій. Дане твердження засвідчує, хоча б, кадровий склад колгоспу, що знаходився у с. Івановичі, неподалік Житомира [7, с. 129].

Практично увесь врожай вилучала держава; члени колгоспу за виконану роботу отримували квитанції – «трудоїни». Уся робота планувалася «зверху», за невиконання плану встановлювалися санкції. Колгоспникам заборонялося залишати колгосп без дозволу. Ті хто відмовлявся вступити до колгоспу оголошувалися «куркульями» або «підкуркульниками»; проти них була оголошена рішуча боротьба [3, с. 154]. Жоден «куркуль», а також ніхто з його родичів не мав права входити до нової сільськогосподарської системи [11, с. 173].

Не бажаючи працювати у колгоспах, частина позбавлених ініціативи чеських селян вирушала до міст, щоб там, влаштувавшись на промислове виробництво, розпочати нове життя. Необхідно зазначити, що чехи, які жили поблизу міст, ще задовго до колективізації знаходили собі роботу на міських підприємствах. Так, мешканці Малинівки підробляли візниками на залізничній станції «Малин», яка знаходилася за два кілометра від чеського поселення. Така робота надавала можливість кмітливим візникам щодня заробляти до 7 карбованців. Крім того неподалік станції діяла паперова фабрика, яка теж забезпечувала робочими місцями чехів [9, с. 115].

Для того аби мінімізувати негативні наслідки колективізації радянська влада намагалася розвивати сільську інфраструктуру. Так, завдяки відповідним державним заходам у Богемці на початку 1930–х рр. з'явилися нові робочі місця:

медичної сестри, ветеринарного лікаря, листоноші. Тоді ж відбулися значні зміни у побуті – з'являється радіо, відкриваються перші магазини [16, с. 352].

Отже, повсякденна виробнича діяльність чехів радянської України упродовж 1920–1930–х рр. була тісно пов'язана із сільським господарством. Попри домінування в аграрній трудовій діяльності національної меншини вирощування зернових культур чеське сільськогосподарське виробництво мало й регіональні відмінності. Так, якщо для чехів Східної Волині значну роль відіграло вирощування хмелю, то чеське населення південної України спеціалізувалося на тваринництві. Завдяки використанню прогресивних методів аграрного виробництва та застосуванню машинної сили чехам вдавалося вирощувати значні об'єми сільськогосподарської продукції. Проте, колективізації знищила паростки підприємницької діяльності чехів на ниві аграрного виробництва, що розпочало потужно розвиватися у період непу. Та все ж, навіть позбавлені власності та натхнення працювати за дарма, чехи змогли належним чином організувати колгоспне виробництво, до того ж перевершивши у цій справі оточуюче українське селянство. Частина чехів, пересвідчившись у невдячності колгоспної буденності, подалася до міст, де перекваліфікувалася на промислових робітників.

Список використаних джерел

1. Борисов, М., Костриця, Н., Лаптева, А., 2001. 'Чехи на Волині', *Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково–красознавчого товариства дослідників Волині*, Житомир – Малин: «Волинь», Т.24, с.102–105.
2. Волкова, С.А., 2006. 'Чехи півдня України (друга половина XIX – перша третина XX століття)'. Сімферополь, 160 с.
3. Дамье, ВВ., 2013. 'Стальной век: Социальная история советского общества', Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 256 с.
4. Дмитрук, НК., 1935. 'Крошня «Чеська»', *Радянська Волинь*, 28–29 жовтня.
5. Курінна, МА., 2009. 'Традиційна культура та побут чехів Північного Призов'я останньої чверті XIX ст. – XX ст. (на матеріалах с. Новгородівка Мелітопольського району Запорізької області)': автореф. дис. ... канд. істор. наук за спец. 07.00.05 – етнологія, Київ, *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського*, 20 с.
6. Лутай, МС., 2008. 'Чехи на Житомирщині: історія і сьогодення', Житомир: *Вид-во ЖДУ ім. І. Франка*, 208 с.
7. Луцький, Ю., 1999. 'Чехи на Україні', *Хроніка–2000*, №29–30, Ч.ІІ, с.119–138.
8. Наулко, ВІ., 1996. 'Чехи в Україні', *Під одним небом: Фольклор етносів України*, Київ, с.171–182.
9. Рихлік, Є., 1999. 'З листів до професора Євгена Рихлика', *Хроніка–2000*, №29–30, Ч.ІІ, с.112–118.
10. Романчук, О., Медлярська, С. 'З історії чеської колонії Ядвіново Острозького повіту'. <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/Empires/Jadvonino.html>
11. Сервіс, Р., 2012. 'Товариші. Комунізм: світова історія', Київ: *Темпора*, 616 с.
12. 'Центральний державний архів вищих органів влади та управління України', Ф.413, Оп.1, Спр.152.
13. 'Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково–красознавчого товариства дослідників Волині', 2001, Житомир – Малин: «Волинь», Т.24, 100 с.
14. Шульга, С., 2001. 'Економіка чеських поселень на Волині', *Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково–красознавчого товариства дослідників Волині*, Житомир – Малин: «Волинь», Т.24, с.19–23.

15. Шульга, С., 2018. 'Чеська та німецька імміграція на Волинь: компаративний аналіз', *Knowledge, Education, Law, Management*, №1 (21), с.197–205.
16. 'Dejiny Cechu na Ukrajině' / Історія чехів в Україні', Київ: НАУ, 600 с.
17. Vaculik J., 1998. 'Dějiny Volyňských Čechů II. (1914–1945)', Praha, 102 s.

References

1. Borysov, M., Kostrytsia, N., Laptieva, A., 2001. 'Chekhy na Volyni (Czechs in Volyn)', *Chekhy na Volyni: istoriia i suchasnist. Pratsi Zhytomyrskoho naukovо-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni*, Zhytomyr – Malyn: «Volyn», T.24, s.102–105.
2. Volkova, S.A., 2006. 'Chekhy pivdnia Ukrainy (druga polovyna XIX – persha tretyna XX stolittia) (The Czechs of the South of Ukraine (the second half of the nineteenth – the first third of the twentieth century))', Simferopol, 160 s.
3. Dame, V.V., 2013. 'Stalnoi vek: Sotsialnaia istoriia sovetskoho obshchestva (Steel Age: The Social History of the Soviet Society)', Moskva: Knizhnyi dom «LIBROKOM», 256 s.
4. Dmytruk, N.K., 1935. 'Kroshnia «Cheska» (Kroshnya «Czechs）」', *Radianska Volyn*, 28–29 zhovtnia.
5. Kurinna, M.A., 2009. 'Tradytciina kultura ta pobut chekhiv Pivnichnoho Pryazovia ostannoii chverti XIX st. – XX st. (na materialakh s. Novhorodivka Melitopolskoho raionu Zaporizkoi oblasti) (Traditional culture and life of the Czechs of the Northern Azov region in the last quarter of the nineteenth century – XX century (on materials from the village of Novgorodivka, Melitopol district, Zaporizhzhya region))': avtoref. dys. ... kand. istor. nauk za spets. 07.00.05 – etnologii, Kyiv, *Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M. T. Rylskoho*, 20 s.
6. Lutai, M.Ye., 2008. 'Chekhy na Zhytomyrshchyni: istoriia i sohodennia (Czechs in Zhytomyr region: history and present)', Zhytomyr: *Vyd-vo ZhDU im. I. Franka*, 208 s.
7. Lutskyi, Yu., 1999. 'Chekhy na Ukraini (Czechs in Ukraine)', *Khronika–2000*, №29–30, Ch.II, s.119–138.
8. Naulko, V.I., 1996. 'Chekhy v Ukraini (Czechs in Ukraine)', *Pid odnym nebom: Folklor etnosiv Ukrainy*, Kyiv, s.171–182.
9. Rykhlik, Ye., 1999. 'Z lystiv do profesora Yevhena Rykhlyka (From letters to Professor Yevhen Rykhlik)', *Khronika–2000*, №29–30, Ch.II, s.112–118.
10. Romanchuk, O., Medliarska, S. 'Z istorii cheskoii kolonii Yadvinovo Ostrozkoho povitu (From the history of the Czech colony of Yadvinovo Ostroh district)'. <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/Empires/Jadvonino.html>
11. Servis, R., 2012. 'Tovaryshi. Komunizm: svitova istoriia (Comrades Communism: world history)', Kyiv: *Tempora*, 616 s.
12. 'Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine)', F.413, Op.1, Spr.152.
13. 'Chekhy na Volyni: istoriia i suchasnist. Pratsi Zhytomyrskoho naukovо-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni (Czechs in Volhynia: history and modern times. Proceedings of the Zhytomyr Research and Local Lore Society of Volyn Researchers)', 2001, Zhytomyr – Malyn: «Volyn», T.24, 100 s.
14. Shulha, S., 2001. 'Ekonomika cheskykh poselen na Volyni (The economy of Czech settlements in Volyn)', *Chekhy na Volyni: istoriia i suchasnist. Pratsi Zhytomyrskoho naukovо-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni*, Zhytomyr – Malyn: «Volyn», T.24, s.19–23.
15. Shulha, S., 2018. 'Cheska ta nimetska immihratsiia na Volyn: komparatyvnyi analiz (Czech and German Immigration to Volyn: Comparative Analysis)', *Knowledge, Education, Law, Management*, №1 (21), s.197–205.
16. 'Dejiny Cechu na Ukrajině' / Історія чехів в Україні', Київ: НАУ, 600 с.
17. Vaculik J., 1998. 'Dějiny Volyňských Čechů II. (1914–1945)', Praha, 102 s.

* * *